

Wojciech Świątkiewicz, TRADYCJA I WYBÓR. SOCJOLOGICZNE STUDIUM RELIGIJNOŚCI NA GÓRNYM ŚLĄSKU, Katowice–Wrocław 1997, ss. 240.

Górny Śląsk od wielu wieków należy do najstarszych regionów Europy pod względem bogatych tradycji kulturowych łączących w sobie wpływy kultury polskiej, niemieckiej, czeskiej i morawskiej. Odegrały one szczególną rolę w skomplikowanej historii jego przynależności państwowej i powiązanych z nią stosunków narodowościowych. Zmienne były również granice terytorium w ciągu wieków, poszerzające lub zawężające górnośląskie posiadanie. Także historia przynależności kościelnej tych ziem uwikłana została w ogólnoeuropejskie procesy narodzin protestantyzmu i tzw. cesarskiej reformacji, czyli katolickiej kontrreformacji.

Na współczesne oblicze Górnego Śląska dominujące piętno wywarły przemiany ogólnoeuropejskie rozpoczęte w I połowie XIX wieku, kiedy region ten stawał się jednym z głównych filarów postępu cywilizacyjnego, któremu towarzyszyła gwałtowna industrializacja i urbanizacja, rozwój parlamentaryzmu i demokratyzacji form życia publicznego, rozwój oświaty oraz kultury, a szczególnie umocnienie struktur Kościoła odkrywającego generację niezwykłych praw ludzkich pozwalających żyć w godności i wolności. Równocześnie jednak wzrosła liczba konfliktów na tle etnicznym, zaznaczyły się procesy patologii społecznej i rozpoczęła się gwałtowna degradacja środowiska naturalnego. Także skomplikowana historia polityczna Górnego Śląska w XX wieku współdecyduje o kształcie jego współczesnych problemów stricte społecznych, kulturalnych i gospodarczych.

Jak podkreśla W. Świątkiewicz, „chrześcijaństwo wpisane jest w dzieje Górnego Śląska we wszystkich wymienionych tu aspektach jego losów. Zarówno w naukowych analizach, jak i potocznych wyobrażeniach i opisach religijność jest łączona ze śląskością jako cechą charakteryzującą etos miejscowej ludności i jej system wartości. Przede wszystkim odnosi się to do dominującej na Górnym Śląsku religii katolickiej” Należy jednak podkreślić, że ten złożony problem – w istniejącej nawet dzisiaj literaturze marksistowskiej – był postrzegany wyłącznie w negatywnych kategoriach.

We współczesnej literaturze socjologicznej, a także w publicystyce, w polityce i w języku potocznym często wprowadza się rozróżnienie na Śląsk Górny obejmujący terytorium wokół Katowic, Śląsk Opolski, który pozostawał najdłużej w granicach państwa niemieckiego, skupiony wokół Opola, oraz Śląsk Cieszyński z centrum kulturalnym w Cieszynie. Wiadomo, że każdy z tych regionów posiada swoją odrębną historię kształtującą specyfikę stosunków kulturalnych, w tym także, religijnych. Obecnie te trzy regiony należą do trzech różnych jednostek administracji państwowej stanowiących województwa.

Decyzją papieża Jana Pawła II wyrażoną w bulli *Totus tuus Poloniae populus* z 25 marca 1992 roku powołana została metropolia katowicka, która obok archidiecezji katowickiej i diecezji opolskiej obejmuje także utworzoną wtedy diecezję gliwicką, stanowiącą trzon dawnego Górnośląskiego Okręgu Przemys-

słowego. Siedzibą metropolii zostały Katowice. Jest ona prawie powszechnie nazywana także metropolią górnośląską. W jej skład jednak nie weszły tereny Śląska Cieszyńskiego, które przydzielono do utworzonej także w roku 1992 diecezji bielsko-żywieckiej, włączonej do metropolii krakowskiej. Metropolia katowicka obejmuje zatem większą część Górnego Śląska w jego historycznych granicach. Tworzą one terytorium w sensie kulturowym, będącym w kręgu historycznego oddziaływania kultury niemieckiej.

To przedstawienie historii Górnego Śląska jest potrzebne, aby określić, jaki obszar kulturowy jest charakteryzowany w książce prof. W. Świątkiewicza. Jest to, jak już wynika z jej tytułu i kompetencji Autora, praca socjologiczna. Zastosowano w niej metodę socjologiczną jako metodę analizy i interpretacji danych oraz socjologiczne techniki badawcze jako źródła wiedzy o badanych zjawiskach i procesach.

Religijność na Górnym Śląsku jako przedmiot systematycznej, a przede wszystkim komplementarnej refleksji socjologicznej, opartej na badaniach empirycznych, nie ma ani zbyt długiej historii, ani tym bardziej rozległej literatury. Powodu tego stanu rzeczy należy upatrywać nie tylko w samym rozwoju socjologii, jako dyscypliny naukowej i jej instytucjonalizacji, ale przede wszystkim warunkami społeczno-politycznymi, w jakich socjologia funkcjonowała w Polsce w okresie preferującym wyłącznie doktrynę marksistowską. Nie oznacza to jednak, że dotąd nie poczyniono żadnych badań empirycznych, a jedynie to, że jest ich zbyt mało w stosunku do wagi i znaczenia, jakie religijność i Kościół katolicki zawsze posiadały w życiu społeczno-kulturowym Górnego Śląska. Zresztą w ostatnich latach badań socjologicznych nad religijnością dosyć gwałtownie przybywa, chociaż nie wszystkie z nich odpowiadają konkretnym oczekiwaniom społecznym.

Książka W. Świątkiewicza jest efektem wieloletnich studiów prowadzonych nad różnymi aspektami górnośląskiej religijności. Autor wykorzystał literaturę przedmiotu nie tylko ściśle socjologiczną, ale również – co warto szczególnie podkreślić – historyczną i teologiczną, aby ukazać specyfikę religijności na Górnym Śląsku w szerokiej perspektywie socjologicznej. Stanowi to niewątpliwie walor pracy, wzbudzający u czytelnika respekt wynikający z ustaleń naukowych Autora. Materiały empiryczne stanowią zatem podstawę analiz teoretycznych W. Świątkiewicza i są oparte zarówno na jego badaniach własnych, jak i na analizie wtórnej wyników empirycznych badań socjologicznych prowadzonych przez innych naukowców nad kulturowymi modelami religijności na Górnym Śląsku. Pojęcie Górnego Śląska zasadnie wpisane w tytuł książki – jak pisze W. Świątkiewicz – „bliskie jest obecnemu terytorium katowickiej prowincji kościelnej. Łatwiej o pełniejszą identyfikację z tak rozumianym terytorium, gdy idzie o analizy odnoszące się do okresów wcześniejszych i bazujące na materiałach historycznych” W stosunku do charakterystyki teraźniejszości większym problemem staje się brak odpowiednio zaprojektowanych badań socjologicznych intencjonalnie obejmujących badany obszar kulturowy. Pewnym przyczynkiem takich badań jest przedstawiona w rozdziale piątym opracowana przez Autora mapa wzorów religijności, uwzględniająca podział na dekanaty należące do wszystkich trzech diecezji tworzących górnośląską metropolię. Tu osiągnięcia Autora są nie tylko doniosłe, ale i oryginalne.

Składająca się z sześciu rozdziałów książka W. Świątkiewicza posiada konstrukcję zarówno logiczną, jak i przejrzystą.

W rozdziale pierwszym pt. „Religia jako kategoria kultury” zostały przedstawione teoretyczne ramy, w jakich autor analizuje problematykę religijności. Rozdział ten zawiera też spójne wyjaśnienie i systematyzację podstawowych pojęć socjologicznych. Stanowią one medium niezbędne do opisywania religijności jako faktu społeczno-kulturowego.

Ujmowanie religii w kategoriach kultury nie oznacza redukowaniem religii do sfery socjologicznej – pisze W. Świątkiewicz. Szczególnie podkreślane jest tutaj to, iż kultura „w swoim odniesieniu do świata jest ona uwikłana w procesy społeczne; że między religią i kulturą istnieją dialektyczne napięcia. Z jednej bowiem strony kultura ma swoje źródło i umocowanie w religii, z drugiej obecność wartości religijnych we wzorach życia społecznego dokonuje się w kategoriach kultury i poprzez kulturę. Radykalnym wyrazem tej zależności pozostaje zawsze sytuacja inkorporacji <nowej religii>, która aby przekształcić się w struktury subiektywnej świadomości <nawróconych> musi wpisać się w świat kultury tej społeczności. W przeciwnym wypadku pozostanie religią <obcych>. Faktyczna obecność wartości religijnych w życiu społecznym jest od kultury uzależniona, tzn. „uzależniona jest przede wszystkim od złożonych mechanizmów procesów socjalizacji pierwotnej i wtórnej gwarantujących ciągłość i tożsamość kultury” Należy jednak dodać, że uzależnienie to jest również oparte na autonomii i wolności człowieka, co dopuszcza także możliwość rezygnacji z poszukiwań religijnych uzasadnień oczywistości i naturalności społecznego świata. Osoba ludzka może więc zrezygnować z poszukiwań religijnych ostatecznego celu swego życia. Aktualizacja religii w życiu społecznym dokonuje się w ramach struktur społecznych, nazywanych przez niektórych socjologów (np. P. Bergera) „strukturami receptywnymi”, w obrębie których kolejne generacje ludzi podlegają socjalizacji w taki sposób, że otaczający ich świat kultury i przyrody staje się ich nie budzącą wątpliwości naturalną rzeczywistością. Jest uważany „za rzeczywistość uwierzytelnioną i ustabilizowaną wielopokoleniową tradycją”

Przedmiotem badań socjologicznych W. Świątkiewicza jest zjawisko religijności, którą Autor określa „jako stopień i jakość uczestnictwa poszczególnych ludzi i grup społecznych w zinstytucjonalizowanym systemie religijności wraz z konsekwencjami wyrażającymi się w postawach i działaniach w różnych sferach życia społecznego. Religijność wyraża się w postawie człowieka wobec zinstytucjonalizowanych wartości, norm i symboli, które jednostki przeżywają wspólnie jako religijne. Składają się na nią także praktyki i normy, które instytucja religijna przedstawia jako wiążące i które człowiek religijny osobiście uważa za wiążące. Religijność przejawia się zatem w wierze, przeżyciu i działaniu”

Jak dowodzi Autor, socjologiczne badania nad religijnością mieszczą się w ramach zjawiska tzw. religijności kościelnej, którą określa się jako rezultat zorientowanych instytucjonalnie procesów socjalizacji w środowisku rodzinnym (czyli de facto w tzw. w małym kościele domowym), w tradycyjnych ramach – od Soboru Trydenckiego – katechezy dzieci i młodzieży, liturgii oraz kazań a także (od Soboru Watykańskiego II) w katechizacji dorosłych. Tymczasem zjawisko religijności jest bardziej dostępne badaniom empirycznym, gdy urzeczywistnia się w ramach instytucji kościelnych. Wynika to między innymi z tego, że „łatwiej jest ustalić, w jakim zakresie badane jednostki czy grupy społeczne są religijne spełniając szeroko rozumiane oczekiwania Kościoła. Chodzi tu przede wszystkim o oczekiwania odnoszące się do tzw. konsekwencyjnego

wymiaru religijności” Przejawia się on głównie w postawach moralnych i innego typu zachowaniach w sferze życia społecznego. Analizę dokonaną tutaj przez Autora można uznać za wzorcową dla tego typu prac naukowych.

W rozdziale drugim pt. „Wartości religijne w tradycji Górnego Śląska” zostały ukazane wartości religijne i ich znaczenie dla kształtowania się tradycyjnych wzorów kulturowych Górnego Śląska. Jest to więc komplementarna synteza socjologiczna, obejmująca ustalenia dotychczasowych studiów socjologicznych nad rolą religijności w tradycji kulturowej regionu. Autor umiejętnie wykorzystał wyniki dotychczasowych badań charakteryzujących procesy społeczno-kulturowe, jakie miały miejsce na Górnym Śląsku na przełomie XIX i XX wieku. Należy zaznaczyć, że znaczenie społeczne wartości religijnych gwałtownie wówczas wzrastało, ponieważ Kościół, zwłaszcza katolicki, zdecydowanie zaangażował się w kształtowanie, umacnianie i obronę chrześcijańskiej koncepcji ładu społecznego, budowanego na spójności i trwałości wielopokoleniowej rodziny. Na skutek wzniesienia przez władze pruskie w drugiej połowie XIX wieku kulturkampfu skierowanego zarówno przeciw religii katolickiej, jak i polskiej kulturze ludowej Kościół katolicki stał się jedyną, publicznie i jawnie funkcjonującą instytucją na Górnym Śląsku wspierającą dążenia do zachowania odrębności polskiej kultury narodowej, przeciwstawiając się tym samym dążeniom germanizacyjnym władz państwowych. Z tego też powodu podlegał specyficznej kontroli, nieformalnym represjom i ograniczonej działalności. Represyjna działalność niemieckiej władzy państwowej i administracji terenowej w stosunku do Kościoła katolickiego, szczególnie w sprawie tzw. małżeństw mieszanych, stosunkowo wcześniej wytworzyła antagonizm między Polakami a Niemcami, którzy byli protestantami, często również szermierzami germanizacji. Fakt ten wpłynął na zaktywizowanie się górnośląskiego duchowieństwa w kwestii polskiej. Wyższy w zaborze pruskim poziom wykształcenia seminarijnego, chociażby tylko ze względu na rządowy wymóg matury w państwowym gimnazjum i uzupełnianie studiów w Niemczech, ułatwiał duchownym aktywne włączanie się nie tylko w duszpasterstwo, lecz także w życie społeczno-kulturalne, polityczne, a nawet gospodarcze. Również organizacja kościelna poprzez podział parafii, ściśle dostosowana do nowej geografii osadnictwa miejskiego, odegrała ważną rolę w umacnianiu koncentrycznego układu struktur społecznych. Wszystkie te czynniki sprzyjały bardzo silnej identyfikacji ludności śląskiej z religią i Kościołem, której wyrazem jest kapitalnie scharakteryzowana w ostatniej części tego rozdziału „świadomość kościelna”, jako fakt społeczno-kulturowy o zabarwieniu religijnym. Dotąd ten swoisty fenomen dotyczący Górnego Śląska był pomniejszany lub wręcz pomijany przez niektórych marksistów, m.in. przez K. Popiołka, J. Kandykę i H. Rechowicza. Tymczasem w wyniku znamiennej identyfikacji ludności z religią katolicką i Kościołem doszło do powstania w Piekarach Śląskich głównego ośrodka katolicyzmu społecznego na Śląsku. W wyniku podjętych w nim wielu teoretycznych i praktycznych działań właściwych katolicyzmowi społecznemu udało się zachować tożsamość katolicką i polską ludności tego regionu.

Bardzo interesująco przedstawia się obszerny, bo składający się z pięciu części – rozdział trzeci zatytułowany „Społeczny kontekst religijności współczesnej” Autor dokonał w nim głębokiej analizy czynników współczesnych, modelujących przemiany wzorów religijności. Najpierw charakteryzowane są uwa-

runkowania społeczno-przestrzenne mające wpływ na wzory kulturowe śląskiej religijności, związane zwłaszcza ze specyfiką osadnictwa miejskiego.

Kolejna część dotyczy analizy czynników rodzinnych. W. Świątkiewicz podkreśla tu rolę i znaczenie rodziny w międzypokoleniowym przekazie wzorów religijności. Jedną z cech specyficznych tradycyjnej kultury Górnego Śląska jest bowiem silne – wspomniane już – ukierunkowanie na rodzinę jako wartość społeczną i jej powiązanie z religijnością. W punkcie trzecim przedstawiony jest kontekst polityczny, jaki towarzyszył przemianom religijności śląskiej po II wojnie światowej. Marksistowska ideologia leżąca u podstaw polityki państwa konsekwentnie zmierzała wtedy do wyeliminowania Kościoła katolickiego z życia publicznego, a religii z mentalności społecznej. Równocześnie odrzucała śląską tradycję kulturową silnie zakorzenioną w życiu jednostkowym i społecznym. Autorowi udało się tutaj trafnie scharakteryzować zmagania tradycyjnej religijności z totalitarnym systemem politycznym. W. Świątkiewicz równocześnie zanalizował jej przeobrażenia po polskiej „aksamitnej rewolucji” 1989 roku.

W przedostatniej części tego rozdziału Autor ukazał szerokie spektrum współczesnych przeobrażeń kulturowych, jakie mają wpływ na miejsce i znaczenie religijności w życiu współczesnym. W tym kontekście charakteryzowane są, niepokojące Kościół katolicki, procesy laicyzacji społeczeństwa. Wreszcie końcowy punkt tego rozdziału dotyczy analizy instytucjonalnego i materialnego kontekstu wzorów współczesnej religijności. Autor przyjmuje tu tezę, że nie są to czynniki bezpośrednio wpływające na poziom religijności, ale stwarzają one warunki dla rozwoju lub ograniczania praktyk religijnych i ich społeczno-integracyjnych funkcji.

Również ciekawy jest rozdział czwarty pt. „Autoidentyfikacje i postawy religijne” Został on oparty na socjologicznych badaniach empirycznych dotyczących wzorów uczestnictwa w praktykach religijnych. Składa się z trzech części. W pierwszej są omawiane wyniki badań nad deklaracjami przynależności kościelnej. Druga część zawiera charakterystykę postaw jednostki ludzkiej wobec doktryny religijnej, a trzecia część przedstawia wyniki badań nad najbardziej kontrowersyjną dziedziną relacji między wartościami religijnymi a życiem społecznym, jaką jest sfera moralności rodzinnej. We wnioskach kończących rozdział W. Świątkiewicz wskazał na to, że trwanie w przynależności kościelnej może wiązać się z selektywnym stosunkiem wobec treści religijnej doktryny oraz z ograniczonym uznaniem wobec inspirowanej zasadami religijnymi moralności rodzinnej. Autor zaznaczył, że nie można mówić – w odniesieniu do polskich i śląskich realiów – o odrzuceniu religii i kościelności, ale tylko o zmniejszającym się zasięgu oddziaływania tradycyjnego modelu religijności. Dla pewnej części społeczeństwa religijne tradycje przekazywane w rodzinnym wychowaniu są właśnie „tradycją samą” przywoływaną na okoliczność świąt i innych uroczystości. Traktowane są zatem tylko jako świąteczny, czyli nie powszedni depozyt.

Również rozdział piąty „Partycypacja w kościelności” jest oparty o empiryczne badania socjologiczne prowadzone na Górnym Śląsku. Autor wyszedł tutaj od charakteryzowania tzw. klasycznych praktyk religijnych, dzieląc je na praktyki jednorazowe i wielorazowe oraz codzienne i świąteczne. Druga część rozdziału stanowi analizę mapy wzorów praktyk religijnych na Górnym Śląsku w granicach metropolii katowickiej. W sferze praktyk religijnych zajmuje ona

jedno z wyżej notowanych miejsc w skali Polski. Należy podkreślić, że pozycja ta jest tym czynnikiem, który zwyczajowo łączy się z osłabieniem aktywności religijnej. Wystarczy tu przypomnieć wyniki badań wskazujące, że ponad połowa mieszkańców uczestniczy w niedzielnych nabożeństwach, a odsetek afiliacji kościelnej przekracza 95%, co duchownych może poniekąd napawać optymizmem.

Wreszcie ostatni rozdział „Wobec przyszłości” zawiera rekapitulację przedstawionych w książce wielu wniosków szczegółowych i uogólnień. Jest też zawarta w nim próba uzasadnienia tezy, że „w przemianach religijności ujmowanych jako wzorów społeczno-kulturowych ma miejsce zachowanie podstawowego kanonu tradycji przy równoczesnym silnym akcentowaniu motywów wyboru indywidualnych form życia religijnego, co wyraża się między innymi poprzez wzrost świadomości religijnej i poczucia przynależności do instytucji i wspólnot religijnych. Procesom tym towarzyszy dosyć wyraźne osłabienie katolicyzmu masowego i ograniczenie funkcji ekstensywnej Kościoła”

W kontekście przedstawionych w książce charakterystyk społeczno-kulturowych uwarunkowań wzorów religijności, ukazanych kierunków ich przeobrażeń i ocen Autor sformułował następujący problem: „jak w <chrześcijaństwo z tradycji>, które wciąż stanowi na Górnym Śląsku realną postać życia społeczno-religijnego wpisać <chrześcijaństwo z wyboru>, które będąc ważnym tworzywem współczesności, wydaje się stanowić jedyną perspektywę przyszłości”.

Szansą na przyszłość jest – zdaniem W. Świątkiewicza – właśnie tradycja społeczno-integracyjnych funkcji praktyk religijnych na tak wielką skalę nieznaną w innych regionach kraju. Powinna ona jednak uwzględniać kilka zasadniczych uwarunkowań: nawiązywać do zasad katolicyzmu społecznego zaangażowania społecznego duchownych i świeckich oraz ich instytucjonalnego zorganizowania w postaci stowarzyszeń, inicjatyw kulturalno-oświatowych, wydawniczych i charytatywnych. Musi także powtórnie wykreować silną pozycję rodziny nie rezygnującej ze swoich funkcji socjalizacji religijnej, nawet wówczas, gdy – w skrajnych przypadkach – staje się ona jedynie nieudolną próbą „kontroli ukościelnienia”, kierowaną bardziej pod adresem kościelności dzieci niż dorosłych członków rodziny.

Nieobojętna jest także potrzeba uwzględnienia odradzającej się świadomości górnośląskiej przynależności regionalnej, odwołującej się do bogatych wzorców świadomości kościelnej, wciąż silnie obecnej pobożności indywidualnej, ujawniającej się w stylach życia codziennego szczególnie przy okazji świąt i podczas różnego typu pielgrzymek. Ponadto wymagane jest uwzględnienie relatywnie wysokich, jak na poziom industrializacji i urbanizacji regionu, wskaźników podstawowych praktyk religijnych oraz trwałości świadomości politycznej owocującej ograniczoną aprobatą orientacji antyreligijnych i antykościelnych. Ujawniają się one szczególnie w wynikach wyborów samorządowych, sejmowych czy prezydenckich.

W. Świątkiewicz sformułował tezę, że socjologiczna rzeczywistość wiary religijnej, wymagającej zdecydowanej obecności w kulturze, w moralności życia codziennego, pracowniczego i rodzinnego, w tworzeniu sprawiedliwego ładu społecznego, budowaniu więzi międzyludzkich, pomaga w demokratyzacji życia publicznego, wspieraniu inicjatyw kulturalnych i oświatowych, w modelowaniu miejskiego stylu życia.

Górny Śląsk stanowi zatem nadal interesujący socjologów obszar kulturowy, w którym tradycja silnie splata się ze współczesnością, a religijność nie przestała być tworzycem dokonujących się tu przeobrażeń kulturowych i cywilizacyjnych.

Może więc należałoby napisać na temat wkładu Kościołów reformowanych w kulturę religijną Górnego Śląska, zarówno w aspekcie historycznym jak i współczesnym. Można by niewątpliwie mnożyć jeszcze podobne spostrzeżenia, które w sumie nie układają się jednak w żaden system zastrzeżeń. Wzięte razem świadczą raczej o bardzo dobrze przeprowadzonych badaniach i świetnie wykonanej pracy. Dalszym uzupełnieniem studiów W. Świątkiewicza mogą być przecież przygotowywane obecnie przez Instytut „Opinia” pod kierunkiem prof. W. Zdaniewicza badania nad życiem religijno-społecznym w diecezji katowickiej.

Takich badań na próbie reprezentacyjnej mieszkańców archidiecezji dotąd nie było. W. Świątkiewicz należy do grona autorów i wykonawców tego projektu badawczego. Można się więc spodziewać, że w niedalekim czasie powstanie kolejne kompetentnie napisane opracowanie socjologiczne dotyczące roli religii i religijności we współczesnym życiu Górnego Śląska. Wciąż brakuje podobnych badań prowadzonych w skali całego regionu Górnego Śląska, które wykraczają nie tylko poza granice archidiecezji katowickiej, ale i metropolii górnośląskiej. Zechciałby zatem prof. W. Świątkiewicz podjąć się starań o przygotowanie komplementarnego i wieloaspektowego projektu badawczego z zakresu uprawianej dziedziny naukowej, w której jest przecież ekspertem.

Trzeba więc jeszcze raz podkreślić, że problematyka naukowa w pionierskiej dla środowiska polskiego książce W. Świątkiewicza została zaprezentowana i zrealizowana w sposób kompetentny. Wprowadza do obiegu naukowego istotne dla śląskiej historiografii treści. Imponuje licząca około 360 pozycji bibliografia. W sposób doskonały wykonane zostały przypisy, które w większości nie tylko odsyłają do konkretnego źródła, ale wnoszą wiele nowych rozwinięć bądź precyzacji czy wyjaśnień. Również rzadko spotyka się opracowania z dziedziny socjologii religijności wykorzystujące tak biegłą znajomość teologii oraz historii. Dlatego syntezujące opracowanie problematyki religijności na Górnym Śląsku prof. W. Świątkiewicza z pewnością spotka się z żywym zainteresowaniem nie tylko naukowców, ale i znacznie szerszego grona czytelników.

Ks. Janusz Wycisło